

KS. FRANCISZEK DRĄCZKOWSKI

Toruń

FILANTROPIA (ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ)
– HUMANITARYZM CHRZEŚCIJAŃSKI
WEDŁUG KLEMENSA ALEKSANDRYJSKIEGO

Grecki ideał „filantropii” pojawia się już w najstarszych zachowanych za-
bytkach literatury greckiej, w okresie przedklasycznym, w arcydziełach epic-
kich Homera¹, w *Iliadzie* i *Odysei*, powstałych w VIII w. przed Chrystusem
w Jonii². Odtąd ideał ten integralnie związany jest z dziejami greckiej kultury
i filozofii, zarówno w okresie klasycznym jak i hellenistycznym. Rozwijany
i modyfikowany, znalazł poczesne miejsce w nauce Pitagorasa, Sokratesa,
Platona i Arystotelesa. Duchem miłości do człowieka przepojona była filozofia
stoicka³. Godności człowieka i jego świętych praw bronili Seneka, Cynceron,
Plutarch, Filon z Aleksandrii i Temistiusz⁴.

„Do scalenia ideałów filantropii greckiej z zasadami Ewangelii przyczynili
się greccy ojcowie Kościoła i pisarze kościelni [...]”⁵ Miejsce szczególne
w tym dziele przypada wybitnemu przedstawicielowi szkoły aleksandryjskiej
– Klemensowi z Aleksandrii (ok. 150-212), który ideałowi filantropii nadał
charakter zdecydowanie religijny. W czasach dzisiejszych, w dobie walki
o prawa człowieka, głosi się często hasła „miłości do człowieka” w oderwaniu
od „miłości Boga do człowieka” Warto zastanowić się, czy w świetle nauki
wielkiego Aleksandryjczyka takie postawienie sprawy w ogóle jest możliwe.

Ze względu na specyficzność wykładu Klemensa kwerenda do niniejsze-
go tematu została przeprowadzona według metody⁶ stosowanej ostatnio coraz

---

¹ A. W i e r z b i c k i, *Humanitaryzm*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. VI, pod red.
J. Walkusza [i in.], Lublin 1993, kol. 1307.

² H. P o d b i e l s k i, *Grecka literatura*, tamże, kol. 74.

³ W. T a t a r k i e w i c z, *Historia filozofii*, t. I, Warszawa 1968, s. 148.

⁴ W i e r z b i c k i, art. cyt., kol. 1308.

⁵ Tamże.

⁶ Ks. F. D r ą c z k o w s k i, *Kościół-agape według Klemensa Aleksandryjskiego*, Lublin
1983, s. 22-25.

częściej w badaniach dorobku literackiego tego autora, a polegającej na wyszukiwaniu kluczowych terminów oraz analizie semantycznej i rzeczowej ich kontekstu bliższego i dalszego. Dlatego też zaczniemy od prezentacji występowania terminu φιλανθρωπία w pismach Klemensa⁷ oraz omówienia jego wartości semantycznej. Na tak przedstawionej bazie źródłowej omówiona zostanie problematyka związana z badanym terminem.

I. WYSTĘPOWANIE TERMINU ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ W PISMACH KLEMENSA ALEKSANDRYJSKIEGO

Lp.	Miejsce	Forma	Znaczenie
1	2	3	4
1	Strom. II 41, 6	ἡ φιλανθρωπία	miłość do człowieka
2	Strom. II 42, 1	ἡ φιλανθρωπία	miłość do człowieka
3	Strom. II 85, 1	τῆς φιλανθρωπίας	miłość do człowieka
4	Strom. II 86, 3	τῆς φιλανθρωπίας	szczodrość
5	Strom. II 86, 4	τὴν φιλανθρωπιαν	miłość do człowieka
6	Strom. II 89, 1	τὴν φιλανθρωπία	miłość do człowieka
7	Strom. II 93, 4	τῆς φιλανθρωπίας	życzliwość
8	Strom. II 95, 1	τῆ φιλανθρωπία	miłość do człowieka
9	Strom. IV 111, 1	τῆς φιλανθρωπίας	miłość do człowieka
10	Strom. VII 8, 1	τὴν φιλανθρωπιαν	miłość Syna Bożego do człowieka
11	Strom. VII 13, 4	ἡ φιλανθρωπία	miłość do człowieka
12	Strom. VII 85, 5	τῆς φιλανθρωπίας	łaskawość [Boga] wobec człowieka
13	I Paed. 46, 1	τῆς φιλανθρωπίας	dobroć Boga wobec człowieka
14	I Paed. 51, 1	τῆ φιλανθρωπία	życzliwość
15	I Paed. 62, 1	τῆς φιλανθρωπίας	miłość Boga do człowieka
16	I Paed. 62, 2	τῆς φιλανθρωπίας	miłość Pana do człowieka
17	I Paed. 63, 3	τῆς φιλανθρωπίας	miłość Boga do człowieka
18	I Paed. 74, 2	τῆς φιλανθρωπίας	życzliwość Boga dla człowieka
19	I Paed. 76, 2	τῆς φιλανθρωπίας	miłość Boga do człowieka
20	I Paed. 79, 3	τὴν φιλανθρωπιαν	życzliwość Boga dla człowieka
21	I Paed. 86, 3	τῆς φιλανθρωπίας	dobroć Boga wobec człowieka
22	I Paed. 91, 4	τὴν φιλανθρωπιαν	życzliwość Boga dla człowieka
23	I Paed. 93, 2	τὴν φιλανθρωπιαν	życzliwość Boga dla człowieka
24	I Paed. 96, 1	τῆς φιλανθρωπίας	dobroć Boga wobec człowieka

⁷ Zastosowane skróty tytułów dzieł Klemensa: Strom. – *Stromaty (Stromateis)*; Paed. – *Pedagog (Paidagogos)*; Protr. – *Protreptyk (Protreptikos)*; QDS – *Jaki bogacz będzie zbawiony? (Tis ho sodzomenos plusios)*.

1	2	3	4
25	II Paed. 44, 2	τῆς φιλανθρωπίας	dobroć Boga wobec człowieka
26	II Paed. 96, 1	τὴν φιλανθρωπίαν	ludzkie uczucia
27	III Paed. 39, 3	τῆς φιλανθρωπίας	miłość do człowieka
28	III Paed. 74, 2	ἡ φιλανθρωπία	życzliwość
29	Protr. 4, 4	ἡ φιλανθρωπία	miłość Zbawiciela do człowieka
30	Protr. 6, 3	τὴν φιλανθρωπίαν	miłość Boga do człowieka
31	Protr. 8, 1	τῆς φιλανθρωπίας	miłość Boga do człowieka
32	Protr. 27, 3	τὴν φιλανθρωπίαν	dobroć Słowa-Logosu wobec człowieka
33	Protr. 82, 2	τῆς φιλανθρωπίας	miłość Boga do ludzi
34	Protr. 91, 3	τῆς φιλανθρωπίας	miłość Boga do człowieka
35	Protr. 104, 3	ἡ φιλανθρωπία	miłość Boga do człowieka
36	Protr. 104, 3	ἡ φιλανθρωπία	Boże miłosierdzie
37	Protr. 123, 2	τῆς φιλανθρωπίας	miłość do ludzi
38	QDS III	τῆς φιλανθρωπίας	Boże miłosierdzie

II. WARTOŚĆ SEMANTYCZNA TERMINU ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ W PISMACH KLEMENSA ALEKSANDRYJSKIEGO

Rzeczownik φιλανθρωπία (φιλέω – kocham; ἄνθρωπος – człowiek) przyjmuje w pismach Klemensa Aleksandryjskiego, w zależności od kontekstu, następujące znaczenia:

1) miłość do człowieka; miłość Boga do człowieka; miłość Boga do ludzi, miłość Pana do człowieka, miłość Syna Bożego do człowieka, miłość Zbawiciela do człowieka; miłość do ludzi;

2) życzliwość; życzliwość Boga dla człowieka;

3) dobroć Boga wobec człowieka; dobroć Słowa-Logosu wobec człowieka;

4) łaskawość [Boga] wobec człowieka;

5) Boże miłosierdzie;

6) szczodrość;

7) ludzkie uczucia.

1. Jednowyrazowy termin φιλανθρωπία w przekładzie na język polski został oddany kilkoma wyrazami, np. „miłość do człowieka”, „miłość do ludzi”, „miłość Boga do ludzi”, „miłość Syna Bożego do człowieka”. W przekładzie niemieckim O. Stählin stosuje na przemian termin *Menschenliebe*⁸ lub

⁸ Przekład niemiecki pism Klemensa Aleksandryjskiego, dokonany przez O. Stählina, został wydany w pięciu tomach w serii Bibliothek der Kirchenväter: C l e m e n s [A l e x a n d r i n u s], *Ausgewählte Schriften*, (Bibliotek der Kirchenväter, Reihe 2, Bd. VII, VIII,

zwrot *Liebe zu den Menschen*⁹ Również zwrotami wielowyrazowymi posługują się tłumacze włoscy i francuscy. G. Pini oraz M. G. Bianco grecki termin φιλανθρωπία w przekładzie włoskim oddają zwrotami: *amore per l'umanità*¹⁰, *amore per gli uomini*¹¹ Tłumacze: M. Harl, C. Mondésert i Ch. Matray w przekładzie francuskim stosują zwroty: *l'amour de l'homme*¹², *l'amour pour les hommes*¹³ Warto zwrócić uwagę, że zarówno w języku polskim, jak i w językach: włoskim, francuskim i niemieckim istnieją jednowyrazowe odpowiedniki greckiego rzeczownika φιλανθρωπία – filantropia (pol.), *filantropia* (wł.), *Philanthropie* (niem.), *philantropie* (fr.). Wymienieni tłumacze jednak ani razu nie sięgnęli w swych przekładach po te terminy, gdyż nie odpowiadały one treściom podawanym przez Klemensa Aleksandryjskiego. Wiadomo, że pojęcia te uległy w znacznej mierze dewaluacji, jako że określa się nimi dobroczynność stosowaną zazwyczaj dorywczo, często pozbawioną ducha prawdziwego humanitaryzmu.

W pismach Klemensa termin φιλανθρωπία pojawia się 38 razy, w tym aż 21 razy w znaczeniu miłości do człowieka („miłość do człowieka”, „miłość do ludzi”, „miłość Boga do ludzi”, „miłość Syna Bożego do ludzi”, „miłość Zbawiciela do ludzi”, „miłość Pana do ludzi”). Stanowi to aż 55% wszystkich znaczeń. Na uwagę zasługuje teologiczne przyporządkowanie tego znaczenia, na 21 bowiem znaczeń aż 11 razy podmiotem kochającym jest Bóg; podmiotem kochanym – człowiek. Stąd złożenia: „miłość Boga do człowieka” (7 razy), „miłość Syna Bożego do człowieka” (1 raz), „miłość Pana do człowieka” (1 raz), „miłość Zbawiciela do ludzi” (1 raz), „miłość Boga do ludzi” (1 raz). Pole semantyczne określenia „miłość do człowieka” jest bardzo szerokie. W tym złożeniu „miłość” oznacza globalną aprobatę człowieka i wszystkich jego potrzeb, związanych głównie z jego naturą przyrodzoną i ochroną środowiska, w którym żyje. Zakres znaczeniowy określenia „miłość Boga do człowieka” jest jeszcze szerszy – obejmuje wszystkie potrzeby człowieka

---

XVII, XIX, XX), Bd. I-V, aus dem Griechischen übersetzt von O. Stählin, München 1934-1938 (dalej cyt.: Stählin) – Strom. II 86, 4 (Stählin, Bd. III, s. 213).

⁹ Strom. IV 111, 1 (Stählin, t. IV, s. 76).

¹⁰ C l e m e n t e A l e s s a n d r i n o, *Gli Stromatei. Note di vera filosofia*, introd., trad. e note di G. Pini, Milano 1985 (dalej cyt.: Pini) – Strom. VII 13, 4 (Pini, s. 789).

¹¹ *Il Protrettico, Il Pedagogo di Clemente Alessandrino*, a cura di M. G. Bianco, Torino 1971 (dalej cyt.: Bianco) – Paed. I 76, 2 (Bianco, s. 257).

¹² Przekład francuski *Pedagoga* został zamieszczony w serii Sources Chrétiennes: C l é m e n t d' A l e x a n d r i e, *Le Pédagogue*, (Sources Chrétiennes, t. 70, 108, 158), livre I, texte grec trad. de M. Harl, Paris 1960 (dalej cyt.: Harl); livre II, texte grec trad. de C. Mondésert, Paris 1965 (dalej cyt.: Mondésert); livre III, texte grec trad. de C. Mondésert, Ch. Matray, Paris 1970 – Paed. I 51, 1 (Harl, s. 203).

¹³ Paed. I 76, 2 (Harl, s. 247).

w całej złożoności jego ludzkiej natury: tak w aspekcie przyrodzonym, jak i nadprzyrodzonym.

2. „Życzliwość” (wł. *benevolenza*)¹⁴, „życzliwość Boga dla człowieka” (niem. *Freundlichkeit*)¹⁵ Termin *φιλανθρωπία* w tym znaczeniu pojawia się w pismach Klemensa 7 razy. „Życzliwość” oznacza wzgląd na prawdziwe dobro człowieka. Wyraża się ona nie zawsze w formach miłych. Wyrazem bowiem życzliwości Bożej jest np. łajanie, które ma doprowadzić do zbawiennego nawrócenia. Życzliwość przejawia się też jako łaskawość, uprzejmość i dobroć.

3. „Dobroć Boga wobec człowieka” (fr. *la bonté du Père*)¹⁶, „dobroć Słowa-Logosu wobec człowieka” W tym znaczeniu termin „filantropia” występuje u Klemensa 5 razy. „Dobroć” dotyczy wyłącznie Boga, będącego ze Swej natury dobrym i z tej racji świadczącego dobrodziejstwa wobec człowieka, którego kocha. „Dobroczyńne”, tj. „miłujące człowieka”, są „piersi Ojca”, które karmią ludzi „mlekiem”, jakim jest Boskie Słowo. Wyrazem dobroci Boga jest łaska „usynowienia” Modlitwa za otrzymane dobrodziejstwa jest modlitwą za miłość Boga do ludzi.

4. „Łaskawość [Boga] wobec człowieka” (wł. *la clemenza di Dio*)¹⁷ To znaczenie filantropii użyte jest w pismach Klemensa tylko jeden raz. „Łaskawość” wskazuje na działanie i postępowanie Boga, które przekracza zwykłą miarę sprawiedliwości. To działanie wypływa z pewnego uprzywilejowania osoby ludzkiej przez Boga, na które ona nie zasłużyła.

5. „Boże miłosierdzie”. W takim znaczeniu termin „filantropia” pojawia się w dziełach Klemensa dwa razy. „Boże miłosierdzie” określa sytuację, w której człowiek nie ponosi negatywnych konsekwencji, na jakie sobie zasłużył swym postępowaniem. Bóg jest miłosierny wobec grzeszników, ponieważ ich kocha.

6. „Szczodrość”. To znaczenie filantropii występuje u Klemensa jeden raz. Chodzi tu o „szczodrość” materialną względem bliźnich, do której zachęcało Prawo Starego Testamentu. Szczodrość ta winna wypływać z życzliwości ku człowiekowi. G. Pini w przekładzie włoskim oddał to opisowo: „Far parte al prossimo dei propri beni con umanità”¹⁸.

7. „Ludzkie uczucia” (wł. *sentimento di umanità*)¹⁹; fr. *sentiments humains*)²⁰. To znaczenie pojawia się w pismach Klemensa także tylko jeden

¹⁴ Paed. I 51, 1 (Bianco, s. 237).

¹⁵ Strom. II 93, 4 (Stählin, Bd. III, s. 218).

¹⁶ Paed. I 46, 1 (Harl, s. 195).

¹⁷ Strom. VII 85, 5 (Pini, s. 853).

¹⁸ Strom. II 86, 3 (Pini, s. 302).

¹⁹ Paed. II 96, 1 (Bianco, s. 358).

²⁰ Paed. II 96, 1 (Mondésert, s. 185).

raz – w wypowiedzi ostro piętnującej przerywanie ciąży. O kobietach, które popełniają ten czyn, Klemens pisze, że są pozbawione ludzkich uczuć.

Termin φιλανθρωπία w pismach Klemensa Aleksandryjskiego przyjmuje 15 odcieni znaczeniowych, które dają się sprowadzić do siedmiu podstawowych znaczeń. Ich pole semantyczne zdominowane jest zarówno przez antropocentryczne, jak i teocentryczne przyporządkowanie. Z jednej bowiem strony omawiane znaczenia wskazują na człowieka jako na podmiot miłości, ku któremu odnoszone są określone postawy i działania mające na celu szeroko rozumiane jego dobro, z drugiej strony daje się zauważyć dominującą rolę Boga jako podmiotu miłującego człowieka. To teologiczne nachylenie semantyczne daje się ująć w konkretnych liczbach. W 38 omawianych znaczeniach aż 23 razy Bóg występuje jako podmiot kochający. Stanowi to aż 60% wszystkich rozpatrywanych znaczeń. Bóg kieruje Swą miłość ku człowiekowi, która przejawiać się może jako życzliwość, dobroć, łaskawość i miłosierdzie. W pozostałych 40% analizowanych znaczeń podmiotem kochającym jest człowiek, który kieruje swe postawy i działania ku drugiemu człowiekowi, bądź normy regulujące stosunki społeczne, jakimi były przepisy Prawa Starego Testamentu. Ten ostatni kasus występuje sześciokrotnie (Strom. II 85, 1; 86, 3; 86, 4; 89, 1; 93, 4; 95, 1). Prawo zostało dane przez Prawodawcę, którym – według Klemensa – jest Boski Logos. W ten sposób również w tych sześciu wymienionych miejscach Bóg – pośrednio – występuje jako podmiot kochający. Przy uwzględnieniu tej ostatniej korekty statystycznej należałoby powiedzieć, że ok. 70% wszystkich znaczeń terminu φιλανθρωπία ma teologiczne przyporządkowanie. Fakt ten nie jest sprzeczny z przyporządkowaniem antropocentrycznym omawianego terminu, które dotyczy wszystkich bez wyjątku (100%) znaczeń.

III. OKREŚLENIE RZECZOWE TERMINU ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ

W pismach Klemensa znajdujemy określenie filantropii, które ma charakter definicji. Stanowi ono część dłuższej wypowiedzi, w której opisane zostały relacje filantropii z cnotami pokrewnymi. Z tej racji wydaje się zasadne przytoczenie wspomnianej definicji wraz z jej kontekstem bliższym i dalszym: „Miłość do człowieka (φιλανθρωπία), z której bierze początek czułość (φιλοστοργία), jest przyjacielskim traktowaniem ludzi (φιλική χρῆσις ἀνθρώπων); a czułość (φιλοστοργία) jest szczególną umiejętnością świad-

czenia miłości (στέργειν) przyjaciółom lub bliskim. One obydwie są towarzyszkami miłości chrześcijańskiej (αγάπη).

Jeśli zaś ów człowiek, rzeczywiście w nas tkwiący, jest duchowy (πνευματικός), to miłością braterską (φιλαδελφία) staje się miłość do człowieka (φιλανθρωπία) w odniesieniu do tych, którzy są członkami wspólnoty tego samego ducha; serdeczność (στέργεις) z kolei jest kultywowaniem życzliwości (εὐνοίας) lub żywej miłości (ἀγαπήσεως). Ta zaś ostatnia jest pełną akceptacją. A doznawać miłości to znaczy podobać się pod względem całokształtu postępowania, wchodząc w związek ścisły i wzajemny z drugim człowiekiem. Do zupełnej jedności dojść można dzięki zgodzie umysłowej (ὁμόνοια), którą jest wiedza (ἐπιστήμη) o wspólnych dobrach. Jednomysłność (ὁμογνωμοσύνη) bowiem to harmonia sądów (συμφωνία γνώμων)²¹.

„Miłość do człowieka [...] jest przyjacielskim traktowaniem ludzi”²². „Przyjacielski” – φιλικός – ma znaczenia: przyjacielski, serdeczny²³. Rzeczownik „traktowanie” – χρῆσις – może oznaczać: użycie, użytek, zastosowanie, używanie, praktykę, korzyść, pożytek²⁴. Powyższa definicja ma charakter bardzo ogólny. Dotyczy to szczególnie drugiego członu *definiens*, jakim jest rzeczownik χρῆσις – „traktowanie” Wymienione w cytowanym wcześniej tekście cnoty pokrewne poniekąd wyjaśniają, jak w praktyce przejawia się to „pryjacielskie traktowanie ludzi”. Jego pierwszym wyrazem będzie „czułość” – φιλοστοργία. Rzeczownik ten ma następujące znaczenia: 1) czułość, miłość, serdeczność, tkliwość, uczucie; 2) miłość seksualna, pożądanie zmysłowe²⁵. Znaczenia wymienione w drugiej grupie nie wchodzą w rachubę ze względu na podaną przez Klemensa definicję „czułości”, która brzmi następująco: „Czułość jest szczególną umiejętnością świadczenia miłości (στέργειν) przyjaciółom lub bliskim”²⁶. Występujący w tym kontekście rzeczownik στέργεις związany jest z przymiotnikiem στεργτικός, który oznacza: skłonny do miłości, kochający²⁷ w sensie relacji rodzinnych. Zarówno φιλοστοργία, jak i στέργεις są towarzyszkami miłości chrześcijańskiej

²¹ Polskie teksty *Stromatów* (oprócz Strom. II 41, 2 – zob. przyp. 38) cytuję w przekładzie J. Niemirskiej-Pliszczyńskiej: K l e m e n s A l e k s a n d r y j s k i, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, t. I-II, Warszawa 1994 (dalej cyt.: Niemirska-Pliszczyńska) – Strom. II 41, 6-42, 2 (Niemirska-Pliszczyńska, t. I, s. 157 n.).

²² Strom. II 41, 6 (Niemirska-Pliszczyńska, t. I, s. 157 n.).

²³ *Słownik grecko-polski*, t. I-IV, pod red. Z. Abramowiczówny, t. I-IV, Warszawa 1958-1965 – t. IV, s. 520.

²⁴ Tamże, s. 641.

²⁵ Tamże, s. 531.

²⁶ Strom. II 41, 6 (Niemirska-Pliszczyńska, t. I, s. 158).

²⁷ *Słownik grecko-polski*, t. III, s. 103.

(ἀγάπη). Ta zaś ostatnia, według Klemensa, „nie jest dążeniem uczuciowym (ὄρεξις) ze strony tego, kto kocha, lecz pełnym duchowego ciepła zbliżeniem (στερκτικὴ οικείοσις) «do integralności w wierze»”²⁸. Rzeczownik ὄρεξις oznacza naturalną skłonność, pragnienie, pożądanie²⁹. Termin ten jest w opozycji do στέρξις, która – według Klemensa – jest „kultywowaniem życzliwości (εὐνοία) lub żywej miłości (ἀγάπησις)”³⁰. Termin εὐνοία oznacza: 1) życzliwość, przychylność; 2) dar, upominek³¹; rzeczownik ἀγάπησις – kochanie, żywą miłość³².

W sumie więc φιλανθρωπία, określana jako „przyjacielskie traktowanie ludzi”, .przejawia się w praktyce jako czułość (φιλοστοργία), serdeczność (στέρξις), życzliwość (εὐνοία) lub żywa miłość (ἀγάπησις). Wymienione wartości można poniekąd traktować jako cnoty pomocnicze filantropii. Cnotami pokrewnymi są: miłość chrześcijańska (ἀγάπη), szczodrość (μετάδοσις) oraz gościnność. Miłość-*agápe* oraz czułość występują jako „towarzyszki filantropii”; szczodrość (μετάδοσις), zdaniem Klemensa, stanowi źródło filantropii (μετάδοσις ἀγαθῆς)³³; gościnność spokrewniona z *agápe* została wyrażona jako „szczególna umiejętność obcowania z ludźmi obcymi”³⁴.

W konsekwencji przedstawione tu określenie rzeczowe filantropii może być rozważane na płaszczyźnie czysto ludzkiej, jednak nie w zupełnym oderwaniu od wymiaru religijnego ze względu na związki filantropii z *agápe*. Najistotniejszym bowiem „rysem *agape* w wymiarze ogólnym jest jej teocentryzm. *Agape* w hierarchii innych wartości przez swój wymiar wertykalny całkowicie ukierunkowana jest na Boga. *Agape* pochodzi od Boga i do Niego prowadzi. *Agape* jest Boska. Bóg jest *agape*”³⁵. W hierarchii wartości przyjętych przez Klemensa *agápe* stoi najwyżej, na samym szczycie. Filantropia praktykowana w kręgu tych, „którzy są członkami wspólnoty tego samego ducha”, staje się miłością braterską (φιλαδελφία)³⁶. Warunkiem więc „awansowania” filantropii do wyższego szczebla jest uduchowienie osób związanych „wspólną tego samego ducha”. Dodajmy, że Klemens ma na uwadze Ducha Chrystusowego. Tak uwznioślona filantropia staje się miłością braterską. Dalszym

²⁸ Strom. VI 73, 3 (Niemirska-Pliszczyńska, t. II, s. 154).

²⁹ Słownik grecko-polski, t. III, s. 312.

³⁰ Strom. II 42, 1 (Niemirska-Pliszczyńska, t. I, s. 158).

³¹ Słownik grecko-polski, t. II, s. 355.

³² Tamże, t. I, s. 7.

³³ Paed. III 39, 3 (φιλανθρωπία πηγή).

³⁴ Strom. II 41, 3 (Niemirska-Pliszczyńska, t. I, s. 157).

³⁵ Ks. D r ą c z k o w s k i, dz. cyt., s. 116.

³⁶ Strom. II 42, 1 (Niemirska-Pliszczyńska, t. I, s. 158).

szczeblem awansowania, w hierarchii doskonałości chrześcijańskiej, będzie wzrost jedności uczestników „wspólnoty tego samego ducha”. „Do zupełnej jedności dojść można dzięki zgodzie umysłowej (ὁμόνοια), którą jest wiedza (ὁμογνωμοσύνη) o wspólnych dobrach”³⁷ Termin ὁμόνοια jest istotny w tym kontekście jako *definiens agápe*. *Agápe* bowiem definiowana jest przez Klemensa jako „jednomyślność (ὁμόνοια) w sprawach przynależnych do kręgu intelektualnego, egzystencjalnego i moralnego”³⁸.

W sumie filantropia jawi się jako punkt wyjścia w procesie doskonalenia chrześcijańskiego. Jej wzrost prowadzi do miłości braterskiej; ta zaś z kolei, doskonalona, przekształca się w *agápe*. Zatem etapy wzrostu określają trzy terminy: φιλανθρωπία, φιλαδελφία oraz ἀγάπη. Warto zwrócić uwagę na to, iż u początków tego procesu stoi formacja ludzka, osiągnąta przez praktykowanie filantropii.

IV. MIŁOŚĆ BOGA DO CZŁOWIEKA W HISTORII ZBAWIENIA

„Niewypowiedziana jest miłość Boga do człowieka (οὐ δὲ ἄρρητος ἡ φιλανθρωπία τούτου [τοῦ Θεοῦ])”³⁹ Słowa te stanowią w pewnym sensie tezę, którą Klemens wyklada i uzasadnia na kartach swych pism. Niezmierny ogrom miłości Boga do człowieka widzi Klemens we wszystkich zbawczych działaniach Boga w historii ludzkości. Miłość ta przejawia się wielorako, m.in. w przepisach Prawa Mojżeszowego, które cechuje ogromny humanitaryzm. Ponieważ dawcą prawa nie jest Mojżesz, jak twierdzi Klemens, lecz „Logos za pośrednictwem Mojżesza, swego sługi”⁴⁰, należy uznać, że są one przejawem życzliwości oraz miłości Boskiego Prawodawcy do ludu Starego Przymierza. By uzasadnić swą tezę, Klemens analizuje szereg przepisów Prawa Mojżeszowego dla wykazania, że zarządzenia Logosu – Boskiego Słowa miały na celu dobro człowieka. W formie retorycznych pytań Klemens zwraca się wprost do czytelnika: „Czyż nie wydaje ci się dowodem miłości do człowieka

---

³⁷ Strom. II 42, 2 (Niemirska-Pliszczyńska, t. I, s. 158).

³⁸ Strom. II 41, 2 (przekład własny).

³⁹ Teksty *Protreptyku* cytuję w przekładzie ks. J. Sołowianiuka: K l e m e n s A l e k s a n d r y j s k i, *Zachęta Greków*, [w:] *Apologie*, (Pisma starochrześcijańskich pisarzy, t. XLIV), Warszawa 1988, s. 99-201 (dalej cyt.: ks. Sołowianiuk) – Protr. 104, 3 (ks. Sołowianiuk, s. 190).

⁴⁰ Paed. 160, 1.

(τῆς φιλανθρωπίας) takie polecenie, jak to: «Biednemu zapłatę jego oddać tego samego dnia». Pismo poucza, że bezzwłocznie należy uiścić zapłatę za usługi. Gorliwość biedaka w pracy na przyszłość, myślę, ulega osłabieniu, jeśli jest on niedożywiony. A także bankier nie powinien nachodzić mieszkania dłużnika, aby gwałtem zabrać zastaw, lecz niech mu poleci wynieść go na zewnątrz⁴¹. Podobnie analizuje przepisy Prawa Mojżeszowego dotyczące zakazu powtórnego winobrania oraz powtórnego zbioru oliwek⁴². Zdaniem Klemensa tego rodzaju przepisy chroniły prawa ludzi biednych oraz wychowywały do postawy społecznej, sprawiedliwości i miłości człowieka⁴³. W formie ekshortacji zwraca się Klemens do swych czytelników: „Uciekajmy się do Pana, naszego Zbawiciela, który nieustannie zachęca do zbawienia przez znaki i cuda w Egipcie i na pustyni; przez krzak i przez chmurę, która dzięki miłości (τῆς φιλανθρωπίας) Boga do ludzi towarzyszyła Żydom jako przewodniczka⁴⁴. Zbawcze działanie Boga rozciąga tu Klemens nie tylko na czasy Starego Testamentu, ale widzi w nim także pouczenia aktualne dla ludzi żyjących w epoce Nowego Przymierza.

Wyraz miłości Boga do człowieka dostrzega Klemens w pouczeniach i naganach, które stosuje Boski Pedagog wobec Swego ludu. „Nie jest czymś nieodpowiednim – pisze Klemens – dla Zbawiciela łajanie, skoro troszczy się o zbawienie innych. Bo i to jest lekarstwem Boskiej życzliwości (Θείας φιλανθρωπίας), z niego powstaje rumieniec wstydu i zakrada się obrzydzenie do grzechu⁴⁵. Wielkim znakiem miłości Boga do ludzi jest dzieło Wcielenia i Odkupienia. Cytując słowa św. Pawła, pisze: „«Gdy zaś ukazała się dobroć i miłość Zbawiciela, naszego Boga, do ludzi (ἡ φιλανθρωπία), nie dla uczynków sprawiedliwych, jakie z działaliśmy, lecz z miłosierdzia swego nas zbawił». Oto jak wielką okazała się nowa pieśń: z kamieni i z dzikich zwierząt uczyniła ludzi⁴⁶. Z wielkiej miłości do człowieka Bóg dokonał usynowienia człowieka: „Dlatego my, którzy kiedyś byliśmy synami nieprawości, przez łaskawość Słowa (διὰ τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Λόγου) staliśmy się teraz synami Boga⁴⁷.

⁴¹ Strom. II 85, 1-3 (Niemirska-Pliszczyńska, t. I, s. 186). Por. Pwt 24, 14-15; Kpł 19, 13; Pwt 24, 10. Podobne tezy głosi Filon z Aleksandrii (*De virtutibus*, 82-84).

⁴² Strom. II 86, 1-3 (Niemirska-Pliszczyńska, t. I, s. 186). Por. Kpł 27, 30-32.

⁴³ Strom. II 86, 4 (Niemirska-Pliszczyńska, t. I, s. 186 n.); ks. F. D r ą c z k o w s k i, *Wychowawcza funkcja Prawa Starego Testamentu w koncepcji Klemensa Aleksandryjskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 26(1979), z. 3, s. 17-30.

⁴⁴ Protr. 8, 1 (ks. Sołowianiuk, s. 122).

⁴⁵ Paed. I 74, 2. Por. Paed. I 76, 2; 79, 3; 86, 3.

⁴⁶ Protr. 4, 4 (ks. Sołowianiuk, s. 119). Por. Protr. 6, 3.

⁴⁷ Protr. 27, 3 (ks. Sołowianiuk, s. 134).

Klemens, sławiąc wielkość miłości Boga do ludzi, dwukrotnie posłużył się przydawką ὑπερβαλλοῦσα, pochodzącą od czasownika ὑπερβάλλω, który może oznaczać: rzucić, przerzucić, prześcignąć, przewyższyć, przebierać miarę, przekraczać wszelkie granice⁴⁸. Jego zdaniem miłość Boża jest bezgraniczna, przewyższa wszystko. Pierwszy raz posłużył się tą przydawką w tekście sławiącym wielkość dzieła zbawienia: „[Syn Boży], który z miłości do człowieka, przekraczającej wszelką miarę (ὑπερβαλλοῦσα φιλανθρωπία), nie wzgardził słabością ludzkiego ciała, lecz wdział je na siebie i zstąpił na ziemię, aby nieść zbawienie wszystkim ludziom”⁴⁹. Drugi raz użył tego określenia, gdy w uniesieniu i w zachwycie sławi dobroć Boga w słowach: „O przedziwna miłości do ludzi (ὦ τῆς ὑπερβαλλοῦσης φιλανθρωπίας)! On nie przemawia jak nauczyciel do uczniów ani jak pan do swych sług, ani jak Bóg do ludzi, lecz jak dobry Ojciec upomina swych synów”⁵⁰.

Wypowiedzią niejako koronującą wszystkie pochwały miłości Boga do człowieka jest tekst, w którym troskliwość Boga zostaje przyrównana do wielkiej miłości matki-ptaka, broniącej swe pisklęta przed zgubą: „Bóg bowiem z wielką miłością troszczy się o człowieka (ἐκ πολλῆς τῆς φιλανθρωπίας), tak jak matka-ptak, która przylatuje, gdy młode pisklę wypadnie z gniazda. A gdy wąż otworzy paszczę, by młode pożreć, wtedy «matka fruwa dookoła, bolejąc nad dziećmi drogimi». Bóg jest Ojcem, On szuka swego stworzenia, leczy przewinienia, odpędza węża i przenosi młode w górę, pobudzając je, by frunęło do gniazda”⁵¹.

*

W świetle powyższych treści odpowiedź na pytanie postawione na początku niniejszej pracy wydaje się jasna i oczywista: nie można – zdaniem Klemensa Aleksandryjskiego – mówić o „miłości do człowieka” bez „miłości Boga do człowieka”. W przeciwnym razie ideał filantropii byłby pomniejszony i zdeformowany. Już wyniki samych tylko badań semantycznych terminu φιλανθρωπία wskazują zdecydowanie na jego religijne przyporządkowanie. Analiza określeń rzeczowych pojęcia φιλανθρωπία wykazała, że może ono być rozpatrywane na płaszczyźnie czysto humanitarnej, jednak nie w całkowitym oderwaniu od wartości religijnych. Ideał filantropii stanowi bazę wyjściową w procesie doskonalenia chrześcijańskiego, które zaczyna się od formacji

⁴⁸ *Słownik grecko-polski*, t. IV, s. 414.

⁴⁹ *Strom.* VII 8, 1 (Niemirska-Pliszczyńska, t. II, s. 223).

⁵⁰ *Protr.* 82, 2 (ks. Sołowianiuk, s. 178). Por. H o m e r, *Odyseja*, II 47.

⁵¹ *Protr.* 91, 3 (ks. Sołowianiuk, s. 183). Por. H o m e r, *Iliada*, II 315.

ludzkiej. W procesie wychowania i wzrostu ideał ten przekształca się w miłość braterską (φιλαδελφία), której praktykowanie prowadzi do miłości-*agápe*. Dopiero uprzytomnienie sobie ogromu miłości Boga do człowieka, miłości przedziwnej, miłości przekraczającej wszelką miarę, pozwala zrozumieć całą wielkość i całe piękno ideału filantropii. Tylko w ramach struktury miłości Boga do człowieka możliwe jest poprawne i pełne określenie praw człowieka w całej złożoności jego natury stworzonej przez Boga, natury, w której zakodowane jest ukierunkowanie na Absolut.

PHILANTHROPY (ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ) – CHRISTIAN HUMANITARIANISM
ACCORDING TO CLEMENT OF ALEXANDRIA

S u m m a r y

The term *φιλανθρωπία* occurs 38 times in the writings of Clement of Alexandria, and in 70% it has a theological assignment. The loving subject, directly or indirectly, is God. His love towards man is manifested as kindness, goodness, benevolence and mercy. The ideal of philanthropy may be considered at a purely human level, yet not in total isolation from the religious values, and this is because of the tie between philanthropy and Christian love (*agápe*). The ideal of philanthropy is a starting point in the process of Christian coming to perfection which starts from human formation. In the process of education this ideal is transformed into brotherly love (*φιλαδελφία*). Practicing the latter leads to love-*agápe*. According to Clement it is impossible to isolate the ideal of a "love towards man" from "God's love towards man". Otherwise the ideal of philanthropy would be deformed and diminished.

Translated by Jan Kłos